

8. *Скарына, Ф.* «Прадмова да Псалтыра» / Ф. Скарына // *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII ст.)* / уклад., прадм., камент. І. Саверчанкі. – Мінск, 2007. – С. 130–135.
9. *Танк, М.* Збор твораў : у 13 т. / М. Танк. – Мінск : Беларус. навука, 2006. – Т. 2 : Вершы (1939–1954). – 566 с.
10. *Тургенев, И. С.* Русский язык // И. С. Тургенев. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. / АН СССР, ИРЛИ ; редкол.: М. П. Алексеев (гл. ред.) [и др.]. – М., 1978–2018. – Т. 10. – 1982. – С. 172.

А. А. Лукашанец
Мінск, НАН Беларусі

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СУЧАСНАЙ КАМУНІКАТЫЎНАЙ ПРАСТОРАХ БЕЛАРУСІ: СТАТУС, СІСТЭМА І ФУНКЦЫЯНАВАННЕ ВА ЁМОВАХ ДВУХМОЎЯ І ГЛАБАЛІЗАЦЫІ

Моўная прастора сучаснай Славіі вызначаецца дынамізмам і неадзначнасцю працэсаў. Гэта абумоўлена перш за ўсё сацыяльна-палітычнымі зменамі, што адбыліся ў гэтым рэгіёне ў канцы XX – пачатку XXI стагоддзя. З’яўленне на палітычнай карце Еўропы новых славянскіх краін прывяло не толькі да фарміравання новых стандартных славянскіх моў, але і да істотнай змены моўных сітуацый у славянскіх краінах і месца ў іх тытульных славянскіх моў. Таксама на стан сучасных славянскіх моў і іх функцыянаванне ў сферы ўнутрынацыянальнай камунікацыі аказваюць сучасныя працэсы глабалізацыі і міжнароднай інтэграцыі. Так, інтэнсіўнае пашырэнне камунікатыўнай ролі міжнародных моў у свеце не толькі ўплывае на сістэмы нацыянальных моў (інтэнсіўнае папаўненне лексіконаў нацыянальных моў іншамоўнымі запазычаннямі, у першую чаргу англа-амерыканізмамі), але і заўважна змяняе ўнутрынацыянальнае камунікатыўнае поле (актыўнае пранікненне англійскай мовы ў шэраг сфер унутрынацыянальнай камунікацыі).

Таксама працэсы глабалізацыі і інтэнсіўнае развіццё новых каналаў трансляцыі ведаў і інфармацыі (інтэрнэт-камунікацыя), робяць актуальным пашырэнне нацыянальных моў, у тым ліку славянскіх, у сучасную кібер-прасторы і фарміраванне нацыянальна-моўнага сегмента сусветнай інфармацыйнай інтэрнэт-прасторы.

Не з’яўляецца выключэннем пры гэтым і Рэспубліка Беларусь, у якой заканадаўча замацавана дзяржаўнае беларуска-рускае блізкароднаснае двухмоўе, а сфера моўнага жыцця вызначаецца месцам і роляй дзяржаўных моў у асноўных сферах камунікацыі сучаснага беларускага соцыуму.

Месца дзяржаўнай беларускай мовы ў сучасным беларускім грамадстве абумоўлена складаным комплексам фактараў гістарычнага плана, асаблівацей яе развіцця і функцыянавання ў XX стагоддзі, а таксама характарам сучаснай моўнай сітуацыі ў агульнаславянскім кантэксце.

Славянскі кантэкст гістарычнага развіцця і існавання беларускай мовы [1]

1. Беларуская мова адносіцца да ўсходнеславянскай падгрупы славянскай групы моў. Яна прайшла працяглы і складаны шлях гістарычнага развіцця і сёння займае сваё адметнае месца сярод славянскіх моў і на моўнай карце Еўропы і свету.

2. Беларуская мова з'яўляецца адной з найбольш старажытных пісьмовых славянскіх моў. Пісьменства на тэрыторыі беларускіх земляў з'явілася адначасова з пашырэннем хрысціянства, а гісторыя асобнай літаратурна-пісьмовай беларускай (старабеларускай) мовы пачынаецца з XIV стагоддзя. Пра высокі ўзровень развіцця пісьмовай беларускай мовы і багацце яе слоўнікавага складу, яе пашырэнне ў розных сферах ужытку сведчаць шматлікія помнікі пісьменства таго перыяду. Вядома, што ў Вялікім Княстве Літоўскім тагачасная беларуская мова выконвала ўсе функцыі афіцыйнай дзяржаўнай мовы. На ёй вялося справядства, навучанне, стваралася літаратура розных жанраў. Толькі звод дзелавых дакументаў Канцылярыі князя ВКЛ, напісаных на старабеларускай мове, – Літоўская метрыка – налічвае больш за 550 тамоў.

3. Беларуская мова стала другой славянскай і чацвёртай еўрапейскай мовай, на якой былі выдадзены кнігі Бібліі. Да таго часу Біблія была надрукавана на чэшскай, нямецкай і італьянскай мовах. Беларускі асветнік і першадрукар Францыск Скарына ў 1517 годзе выдаў у Празе сваю першую кнігу – Псалтыр, што і стала пачаткам беларускага і наогул усходнеславянскага кнігадрукавання.

4. Беларуская мова з'яўляецца першай славянскай мовай, на якой быў створаны ўнікальны юрыдычны дакумент таго часу – звод законаў феадальнага права – Статут Вялікага Княства Літоўскага. Вядомы Першы (1529), Другі (1566) і Трэці (1588) статуты ВКЛ. «Статут 1588 падрыхтаваны кваліфікаванымі правазнаўцамі пад кіраўніцтвам канцлера ВКЛ А. Б. Валовіча і падканцлера Л. І. Сапегі. У Статут увайшлі нормы дзяржаўнага (канстытуцыйнага) права, чаго на той час не было ў заканадаўчай практыцы іншых еўрапейскіх дзяржаў. Ён абагульніў тагачасныя дзяржаўна-прававыя ідэі, некаторыя з іх апырэдджвалі свой час» [2, с. 171]. Пра выключна важнае міжнароднае значэнне Статута ВКЛ сведчаць наступныя факты. «Соборное Уложение 1649 года» ў значнай ступені абазірала на «Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года». Вядомы і такі помнік старарускага дзелавога пісьменства, як «Московский перевод-редакция Литовского статута» [3, с. 228]. Увогуле ў XVII–XIX стагоддзях Статут ВКЛ быў перакладзены на рускую, украінскую, нямецкую, французскую і лацінскую мовы.

5. Беларуская мова знаходзіцца ў шэрагу славянскіх моў, якія перажылі перыяд заняпаду ў XVII–XVIII ст., калі славянскія народы, што гаварылі на гэтых мовах, знаходзіліся ў складзе тагачасных буйнейшых імперый Еўропы і Азіі (Аўстра-Венгерскай, Асманскай і Расійскай). Таму фарміраванне новай

беларускай літаратурна-пісьмовай мовы адбывалася ў агульным кантэксце славянскага нацыянальна-культурнага адраджэння, хаця, магчыма, і з некаторым спазненнем.

6. Беларуская мова ўваходзіць у групу тых славянскіх моў, якія фарміравалі і развівалі свае літаратурныя нормы ва ўмовах блізкароднаснага славянскага двухмоўя і шматмоўя. Гэтыя абставіны істотна ўскладнялі пытанне аб статусе беларускай мовы як асобнай славянскай літаратурнай мовы. Выразным прыкладам «знешняга» скептыцызму ў гэтых адносінах могуць служыць наступныя факты. А. І. Сабалеўскі ў рэцэнзії на працу Я. Ф. Карскага «Обзор звуков и форм белорусского наречия», напрыклад, пісаў: «современные белорусские говоры не имеют литературной обработки, и, бесспорно, нет оснований об этом сожалеть» (Журнал Министерства нар. Просвещения, ч. 251. М., 1887). Такую ж пазіцыю займаў і вядомы этнограф і збіральнік беларускага фальклору П. А. Бяссонаў, які пісаў: «Беларуская вусная гаворка ніколі не будзе мовай літаратурнай, пісьмовай і кніжнай» (Предисловие // Белорусские песни. М., 1871. С. 1–2) [4, с. 152].

7. Беларуская мова з'яўляецца адной з нямногіх славянскіх моў, якія сцвярджалі сваю самастойнасць і фарміравалі новую пісьмовую традыцыю ў канцы XIX – пачатку XX стагоддзя ў надзвычай складаных сацыяльна-палітычных умовах. Так, пасля падаўлення ў 1863 годзе паўстання на беларускіх землях спецыяльным цыркулярам міністра ўнутраных спраў Расійскай імперыі П. А. Валуева ад 30 верасня 1865 года фактычна забаранялася друкаванне кніг на беларускай мове. Такая забарона, нягледзячы на тое, што цыркуляр страціў сваю сілу з 28 сакавіка 1871 года, фактычна дзейнічала да 1905 года. «Зноў, як гэта было ў пачатку 19 ст., на беларускай мове дазвалялася друкаваць толькі фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, а таксама гістарычныя матэрыялы і помнікі пісьменства» [Там жа].

8. Беларуская мова як састаўная і неад'емная частка славянскай моўнай прасторы развіваецца на сучасным этапе ў рэчышчы агульных тэндэнцый, якія вызначаюць сучаснае развіццё ўсіх славянскіх моў. Імі з'яўляюцца:

а) *тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі*, звязаная з а) інтэнсіўным папаўненнем нацыянальнага лексікону іншамоўнай лексікай, у першую чаргу англа-амерыканізмамі (*дыскаўнтар, саміт, перфоманс, драйвер, рымейк, спам, трасфер* і г.д.); б) актыўным уключэннем сучасных запазычанняў у словаўтваральны працэс (*камп'ютар* → *камп'ютаршычк, камп'ютарызаваць, камп'ютарны; інтэрнэт* → *інтэрнэтчык, інтэрнэт-магазін; рэкет* → *рэкецір, рэкецірства; паркур* → *паркурушычк* і г.д.); в) актывізацыяй спрадвечных і іншамоўных словаўтваральных сродкаў (*графіціст, аквабайкер, паркурушычк, мафіёзі, планінг, інжынірынг, трэнінг* і г.д.); г) фарміраваннем новых спосабаў словаўтварэння, напрыклад, гібрыднага словаўтварэння (*VIP-персона*);

б) *тэндэнцыя да нацыяналізацыі*, абумоўленая ажыўленнем беларускага нацыянальнага этнапурызму і імкненнем да пашырэння ва ўжыванні нацыянальна адметных моўных сродкаў: а) вяртанне ў актыўны ўжытак

устарэлай лексікі (*мытня, мытнік, адсотак, наклад, паасобнік*); б) ажыўленне асобных паланізмаў (*імпрэза, выстава, амбасада*); в) актывізацыя ўласных словаўтваральных рэсурсаў (*гутарык, далькажык, мінак, заплечнік, прадавачка, гулец, брамнік, сеціва, заўзець, заўзятар*); г) нарматыўная пераацэнка словаўтваральных сродкаў і вытворнай лексікі (*спартсмен – спартовец, канцэртны – канцэртовы, прадаўшчыца – прадавачка, эмацыянальны – эмацыійны*) і інш.

9. Беларуская мова – адна з дзвюх сучасных славянскіх моў, якая ў цяперашні час функцыянуе ва ўмовах дзяржаўнага двухмоўя. У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі ў нашай краіне з’яўляюцца блізкароднасныя славянскія беларуская і руская мовы. Афіцыйна двухмоўнай з 2019 года з’яўляецца і Паўночная Македонія. Аднак характар дзяржаўнага двухмоўя ў гэтай краіне істотна адрозніваецца: там дзяржаўнымі з’яўляюцца няроднасныя македонская і албанская мовы.

10. Паралельнае выкарыстанне дзвюх графічных сістэм (кірыліцы і беларускай лацінкі) на пачатковым этапе фарміравання новай (сучаснай) беларускай літаратурнай мовы. Практыка паралельнага друкавання тэкстаў на кірыліцы і лацінцы існавала да 1926 года, і толькі Акадэмічная канфэрэнцыя па праблемах беларускага правапісу і азбукі (1926) прыняла рашэнне аб пераходзе беларускай мовы толькі на кірылічны алфавіт.

Выкарыстанне беларускай лацінкі зноў актывізавалася ў беларускай пісьмовай практыцы толькі ў канцы ХХ – пачатку ХХІ стагоддзя ў выніку актуалізацыі ў моўнай сферы краіны «тарашкевіцы», а таксама ў адпаведнасці з патрэбамі міждзяржаўнай камунікацыі ва ўмовах сучаснай інтэграцыі і глабалізацыі (напрыклад, транслітарацыя сродкамі беларускай лацінкі геаграфічных назваў, назваў гарадскіх і іншых аб’ектаў у сферы візуальнай інфармацыі, запіс прозвішчаў і асабовых імён пры афармленні дакументаў, што сведчаць асобу).

Беларуская мова (шлях ад пачатку ХХ да пачатку ХХІ ст.): набыткі і праблемы

Нягледзячы на ўсе складанасці свайго развіцця і функцыянавання ў ХХ стагоддзі, праблемы выкарыстання ў сучасным соцыуме ў афіцыйных сферах ужытку як дзяржаўнай, шлях, які прайшла беларуская мова за апошнія стагоддзе, уражвае. Змены, што адбыліся за гэты перыяд, закранаюць стан сістэмы беларускай мовы, ступень яе навуковага апісання, месца ў камунікатыўнай прасторы беларускага соцыуму і г.д. [1].

1. Стан сістэмы беларускай мовы

Пачатак ХХ стагоддзя. Сукупнасць гаворак Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі.

Пачатак ХХІ стагоддзя. Нацыянальная літаратурная мова са складаным комплексам разнавіднасцей (падсістэм).

Сёння нацыянальная беларуская мова ў камунікатыўнай прасторы беларускага соцыуму прадстаўлена некалькімі разнавіднасцямі (літаратурная

мова, народныя гаворкі, сацыяльныя дыялекты, трасянка (разнавіднасць беларуска-рускага змешанага маўлення), якія па-рознаму запатрабаваны ў розных сферах ужытку.

Асабліва сучаснай моўнай сітуацыі ў Беларусі трэба лічыць і паралельнае функцыянаванне двух варыянтаў літаратурна-пісьмовай мовы: літаратурнага стандарту (літаратурная мова, якая вывучаецца ў школе і выкарыстоўваецца ў афіцыйных сферах камунікацыі) і так званай тарашкевіцы (паралельны варыянт літаратурна-пісьмовай беларускай мовы, арыентаваны на нормы моўнай практыкі 20-х гадоў XX стагоддзя і пісьмовую практыку беларускамоўнага замежжа). Тарашкевіца атрымала пашырэнне ў Беларусі ў 90-я гады XX стагоддзя і сёння займае пэўнае месца ў моўным і культурным асяроддзі сучаснага беларускага грамадства.

2. Статус беларускай мовы

Пачатак XX стагоддзя. Сродак вусных зносін беларускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі (адсутнасць афіцыйна прызнанага статусу асобнай мовы).

Пачатак XXI стагоддзя. Дзяржаўная мова Рэспублікі Беларусь, а таксама рэгіянальная мова і мова нацыянальнай меншасці ў шэрагу іншых краін: Беларусь – дзяржаўная мова, Польшча – рэгіянальная мова, Украіна і Чэхія – мова нацыянальнай меншасці.

3. Пашырэнне беларускай мовы

Пачатак XX стагоддзя. Распаўсюджанне мовы абмежавана этнічнай тэрыторыяй пражывання беларусаў.

Пачатак XXI стагоддзя. Пашырана ў Беларусі і іншых краінах (адна з найбольш пашыраных літаратурных моў свету). Сёння беларуская мова займае 69 месца ў свеце па колькасці носьбітаў: Беларусь – 6 340 000 (2009); Расія – 316 000 (2010); Польшча – 26 700 (2013); Украіна – 55 000 (2003); Латвія – 35 500 (2000); Казахстан – 8 657 (2009); Літва – 7 110 (2014) чалавек. Беларусы таксама пражываюць у ЗША, Канадзе і іншых краінах свету.

4. Сферы выкарыстання пісьмовай беларускай мовы

Пачатак XX стагоддзя. Абмежаванае выкарыстанне пісьмовай формы мовы (пераважна мастацкая творчасць і публіцыстыка). Толькі з 1906 года пачынае выдавацца афіцыйная беларускамоўная газета «Наша доля», потым – «Наша Ніва» (1906–1915), якая ў далейшым адыграла выключна важную ролю ў фарміраванні літаратурных норм беларускай мовы.

Пачатак XXI стагоддзя. Беларуская мова функцыянуе (у рознай ступені) у большасці афіцыйных сфер камунікацыі і ў першую чаргу ў сферы адукацыі і школьнага навучання. Мае тэндэнцыю да пашырэння ў новыя сферы зносін (інтэрнэт-камунікацыю і канфесійную сферу). У некаторых сферах (напрыклад, у сферы аудыя- і візуальнай інфармацыі) беларуская мова паспяхова канкуруе з другой дзяржаўнай мовай – рускай. Беларуская мова адносіцца да ліку тых нешматлікіх моў свету, якія сёння актыўна выкарыстоўваюцца ў інтэрнэце, а Беларуская Вікіпедыя па колькасці артыкулаў займае 46 месца сярод нацыянальных Вікіпедыяў.

У апошнія дзесяцігоддзі сучасная беларуская літаратурная мова актыўна пранікае ў сферу каталіцкага і праваслаўнага богаслужэння; з'явілася шмат прафесійных перакладаў на сучасную беларускую мову розных тэкстаў рэлігійнага зместу.

5. Ступень арфаграфічнага адзінства беларускай мовы

Пачатак XX стагоддзя. Адсутнасць стабільных і адзіных арфаграфічных норм, што ў значнай ступені стрымлівала пашырэнне беларускай пісьмовай мовы ў важнейшыя сферы афіцыйных зносін, у першую чаргу ў адукацыі. Першая нарматыўная граматыка беларускай мовы, у якой сістэмна былі сфармуляваны асноўныя прынцыпы і правілы беларускай арфаграфіі, – «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча – з'явілася толькі ў 1918 годзе.

Пачатак XXI стагоддзя. Усталяваная і працяглая (больш чым стагадовая) пісьмовая традыцыя і строгая сістэма правапісных норм. «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 года сталі першым поўным зводам правапісу, які на працягу паўстагоддзя забяспечваў функцыянаванне беларускай пісьмовай мовы ва ўсіх сферах афіцыйнага ўжытку і ў сістэме школьнай адукацыі. Сёння правапісная аднастайнасць дзяржаўнай пісьмовай беларускай мовы забяспечваецца Законам Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», прынятым 23 ліпеня 2008 года.

6. Стан даследавання і апісання сістэмы беларускай мовы

Пачатак XX стагоддзя. Адсутнасць здавальняльнага апісання ўсіх узроўняў сістэмы беларускай мовы.

У пачатку XX ст. былі зроблены першыя спробы (першы вопыт) рознаўзроўневага сістэмнага апісання беларускай мовы (гл. працы Я. Ф Карскага). Таксама к гэтаму часу быў назапашаны дастатковы эмпірычны моўны матэрыял, які дазваляў не толькі пачаць паслядоўнае апісанне ўсіх узроўняў сістэмы беларускай мовы, а таксама яе разнавіднасцей, але і ствараў базу для яе прызнання як знешнімі, так і ў першую чаргу ўнутранымі назіральнікамі [5].

Пачатак XXI стагоддзя. Адна з найбольш даследаваных сучасных славянскіх моў. Сістэма сучаснай беларускай літаратурнай мовы вычарпальна прадстаўлена ў акадэмічных граматыках беларускай мовы, разнастайных слоўніках (тлумачальных, арфаграфічных, перакладных беларуска-рускіх і руска-беларускіх, граматычных, арфаэпічным і інш.), а таксама спецыяльных манаграфічных працах. Гэтыя акадэмічныя выданні з'яўляюцца тэарэтычнай і факталагічнай базай для ўсёй навучальнай літаратуры па беларускай мове і забяспечваюць патрэбы сучаснай моўнай практыкі і адукацыйны працэс.

У 1994 годзе выдадзены першы ў гісторыі беларускага мовазнаўства даведачны энцыклапедычны дапаможнік «Беларуская мова. Энцыклапедыя» [6].

7. Наяўнасць факталагічнай базы для выкарыстання беларускай мовы ў афіцыйных сферах ужытку

Пачатак XX стагоддзя. Поўная адсутнасць факталагічнай базы для функцыянавання ў афіцыйных сферах.

Пачатак XXI стагоддзя. Наяўнасць дастатковай факталагічнай базы, якая забяспечвае выкарыстанне дзяржаўнай беларускай мовы ва ўсіх афіцыйных сферах ужытку сучаснага грамадства. Гэта і цэлы комплекс тэрміналагічных слоўнікаў беларускай мовы [7; 8; 9], і спецыяльныя даведнікі (напрыклад, нарматыўныя даведнікі «Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь» (Мінск, 2003–2009) па абласцях, узгодненыя з Тапанімічнай камісіяй пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь і зацверджаныя Камітэтам па зямельных рэсурсах, геадэзіі і картаграфіі пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь у якасці нарматыўных выданняў для выкарыстання рэспубліканскімі органамі дзяржаўнага кіравання, юрыдычнымі і фізічнымі асобамі Рэспублікі Беларусь) і іншыя спецыяльныя выданні (гл. [10]).

8. Ступень даследаванасці сістэмы беларускай мовы на розных этапах яе гістарычнага развіцця

Пачатак XX стагоддзя. Адсутнасць спецыяльных даследаванняў і апісанняў гістарычных этапаў развіцця беларускай мовы і яе падсістэм.

Пачатак XXI стагоддзя. Сістэмнае даследаванне гісторыі беларускай мовы і вяртанне ў сучаснае культурнае поле пісьмовай моўнай спадчыны.

Так, у 2017 годзе завершана выданне «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» ў 37 выпусках, што адлюстроўвае лексіку помнікаў беларускага пісьменства XIV–XVIII ст. і ўключае больш за 75 тысяч лексічных адзінак. Створаны «Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя», які ахоплівае ўсе даступныя беларускамоўныя тэксты гэтага перыяду. У Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа падрыхтаваны Слоўнік мовы «Нашай Нівы» ў пяці тамах і інш. Да 500-годдзя беларускага кнігадрукавання ў 2017 годзе ажыццёўлена факсімільнае ўзнаўленне выданняў Францыска Скарыны.

9. Заканадаўчае ўрэгуляванне моўнага пытання

Пачатак XX стагоддзя. Цалкам адсутнічае заканадаўчая база функцыянавання беларускай мовы ў соцыуме.

Пачатак XXI стагоддзя. Распрацавана неабходная заканадаўчая база, якая рэгулюе функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага двухмоўя. Гэта перш за ўсё Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь і Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь», дзе ў адпаведных артыкулах вызначыны правы грамадзян у сферы моўнага жыцця, а таксама абавязкі дзяржаўных органаў кіравання і службовых асоб па забеспячэнні моўных правоў грамадзян.

10. Сацыяльная база беларускай мовы

Пачатак XX стагоддзя. Асноўнае асяроддзе бытавання беларускай мовы – вясковы соцыум (сельскае насельніцтва) з невысокім узроўнем адукацыі.

Пачатак XXI стагоддзя. Гарадскі соцыум (у першую чаргу маладое пакаленне гарадской крэатыўнай інтэлектуальнай эліты), што вельмі істотна для павышэння сацыяльнага прэстыжу беларускай мовы, фарміравання яе элітарнасці.

Беларуская мова ў сучасным беларускім соцыуме

Да пачатку XXI стагоддзя палітычная карта сучаснай Славіі кардынальна змянілася, што прывяло да істотнай карэкціроўкі моўных сітуацый у славянскіх краінах і месца славянскіх моў ва ўнутрынацыянальнай камунікатыўнай прасторы.

Па-першае, рэальным фактам моўнага жыцця сучаснай Славіі з'яўляецца павелічэнне колькасці стандартных славянскіх моў. З фактычна адной літаратурнай сербска-харвацкай мовы выдзеліліся і аформілі свой афіцыйны статус асобныя дзяржаўныя мовы: сербская, харвацкая і баснійская. Па гэтым жа шляху ідзе і чарнагорская мова, якая з'яўляецца дзяржаўнай у Чарнагорыі.

Па-другое, са з'яўленнем новых славянскіх краін істотна змяніўся іх нацыянальны склад. На сённяшні дзень пераважная большасць славянскіх краін могуць лічыцца фактычна монанацыянальнымі. Так, у Польшчы, Чэхіі і Харватыі прадстаўнікі тытульнай нацыі складаюць больш за 90 % насельніцтва; у Балгарыі, Беларусі, Расійскай Федэрацыі, Сербіі, Славакіі і Славеніі – больш за 80 % насельніцтва; і толькі ў Босніі і Герцагавіне, Паўночнай Македоніі, Украіне і Чарнагорыі – менш за 80 % насельніцтва.

Па-трэцяе, істотна змяніўся афіцыйны статус і рэальнае становішча тытульных моў у сучасных славянскіх краінах. Так, у Польшчы, Расіі, Харватыі і Чэхіі колькасць насельніцтва, для якога роднай мовай з'яўляецца мова тытульнай нацыі, перавышае 90 %; у Балгарыі, Сербіі, Славакіі і Славеніі – 80 %. Да ліку двухмоўных славянскіх краін неабходна аднесці такія, у якіх носьбітамі дзвюх найбольш пашыраных родных моў з'яўляюцца больш за 80 % насельніцтва: Беларусь (беларуская і руская мовы), Паўночная Македонія (македонская і албанская мовы), Украіна (украінская і руская мовы). Рэальна шматмоўнымі з'яўляюцца Боснія і Герцагавіна і Чарнагорыя.

Па-чацвёртае, паводле афіцыйнага статусу моў славянскія краіны класіфікуюцца наступным чынам:

а) краіны з адной дзяржаўнай (тытульнай) мовай: Польшча, Чэхія, Балгарыя, Украіна, Славакія, Славенія, Сербія, Расійская Федэрацыя, Харватыя;

б) краіны з дзвюма дзяржаўнымі мовамі: Беларусь (тытульнай беларускай і нятытульнай блізкароднаснай рускай), Паўночная Македонія (тытульнай македонскай і нятытульнай няроднаснай албанскай).

в) краіны з трыма дзяржаўнымі мовамі: Боснія і Герцагавіна (тытульнай баснійскай і нятытульнымі блізкароднымі сербскай і харвацкай).

Асобна стаіць Чарнагорыя з адной дзяржаўнай чарнагорскай мовай, для якой, аднак, актуальнасць набывае праблема ўнутранага і знешняга прызнання сваёй «асобнасці».

Такім чынам, моўная сітуацыя ў сучаснай Рэспубліцы Беларусь можа быць вызначана як экзаэндагеннае несбалансаванае нераўнаважнае дзяржаўнае двухмоўе, ускладненае мовамі нацыянальных меншасцей, нацыянальных дыяспар і пашырэннем прысутнасці сусветных моў (англійскай і кітай-

скай). Яе спецыфіка на агульнаславянскім фоне заключаецца ў а) блізкароднасным характары дзяржаўнага двухмоўя, б) рэальным прыярытэце ў асноўных сферах камунікацыі мовы нацыянальнай меншасці і в) адсутнасці тэрытарыяльна-адміністрацыйнага соцыуму (асяроддзя), у якім мова нацыянальнай большасці (беларуская) выступала б адзіным ці пераважным сродкам камунікацыі. Відавочна, што асноўным парадоксам сучаснай моўнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь ёсць тое, што мова тытульнай нацыі і нацыянальнай большасці не з'яўляецца пераважнай мовай камунікацыі і рэальна займае другарадную пазіцыю ў большасці афіцыйных сфер ужытку. Параўнайце: беларусы – 83,7 %, родная мова беларуская – 53 %, карыстаюцца беларускай мовай у паўсядзённым жыцці – 23 % (перапіс 2009).

Фактары функцыянавання беларускай мовы ў сучасным беларускім соцыуме

На месца і функцыянальную ролю тытульных славянскіх моў ва ўнутрымоўным нацыянальным соцыуме ўплываюць, як можна бачыць, наступныя акалічнасці;

- месца тытульнай нацыі ў структуры насельніцтва краіны;
- асаблівасці моўнай сітуацыі і месца ў ёй тытульнай мовы;
- афіцыйны статус тытульнай мовы;
- камунікатыўная значнасць тытульнай мовы;
- наяўнасць лінгвістычнага забеспячэння;
- наяўнасць моўнага заканадаўства;
- месца ў сучаснай кіберпрасторы і інш.

З улікам пералічаных акалічнасцей да канструктыўных фактараў, якія спрыяюць паўнаватараснаму функцыянаванню і развіццю сістэм сучасных славянскіх моў ва ўнутрынацыянальным соцыуме адносяцца:

- 1) нацыянальная і моўная аднароднасць соцыуму;
- 2) сітуацыя дзяржаўнага (афіцыйнага) аднамоўя;
- 3) прыярытэтнае месца тытульнай нацыі і яе мовы ў соцыуме;
- 4) наяўнасць пераважна аднамоўных рэгіёнаў у двух- і шматмоўных соцыумах і інш.

Разам з тым відавочнымі з'яўляюцца і дэструктыўныя фактары, гэта значыць такія, якія ўскладняюць паўнаватараснае функцыянаванне славянскіх тытульных моў ва ўнутрынацыянальных соцыумах. Да такіх фактараў адносяцца:

1) сітуацыі дзяржаўнага двухмоўя і шматмоўя (абумоўліваюць паралельнае функцыянаванне і канкурэнцыю моў у важнейшых сферах унутрынацыянальнай камунікацыі);

2) характар дзяржаўнага двухмоўя: блізкароднаснае vs няроднаснае (уплывае на запатрабаванасць суіснуючых моў у афіцыйных сферах камунікацыі);

3) наяўнасць/адсутнасць моўнага заканадаўства ці яго нястрогае выкананне (забяспечвае рэгуляванне моўнай сферы жыцця двухмоўнага і шматмоўнага соцыуму);

4) наяўнасць/адсутнасць пераважна аднамоўных рэгіёнаў у двухмоўных і шматмоўных соцыумах (уплывае на дыяпазон запатрабаванасці афіцыйных моў у важнейшых сферах афіцыйнай і неафіцыйнай камунікацыі);

5) непрапарцыянальнае пашырэнне ў афіцыйных сферах камунікацыі моў нятытульных нацый (абмяжоўвае функцыянальную запатрабаванасць і рэалізацыю камунікатыўных магчымасцей тытульнай мовы) і інш.

Для беларускай мовы, якая функцыянуе ва ўмовах дзяржаўнага блізкароднаснага двухмоўя, суадносіны канструктыўных (спрыяльных) і дэструктыўных (неспрыяльных) фактараў паўнаважнаснага выкарыстання ў камунікатыўнай прасторы беларускага соцыуму набываюць спецыфічны характар. Да безумоўна канструктыўных фактараў існавання беларускай мовы ў сучасным беларускім грамадстве адносяцца наступныя.

1. Пераважна монанацыянальны склад насельніцтва (патэнцыяльна стварае шырокае асяроддзе актыўных карыстальнікаў беларускай мовы).

2. Дзяржаўны статус беларускай мовы (узаконьвае паўнаважнаснае выкарыстанне беларускай мовы ва ўсіх камунікатыўных сферах ва ўмовах дзяржаўнага двухмоўя).

3. Наяўнасць моўнага заканадаўства (рэгламентуе моўныя правы грамадзян і устанаўлівае абавязкі службовых асоб па забеспячэнні гэтых правоў).

4. Узровень развіцця сістэмы мовы (беларуская мова ў XXI стагоддзі – высокаразвітая літаратурная славянская мова з багатым слоўніковым складам, строгай сістэмай літаратурных норм і функцыянальных стыляў, распрацаванай нацыянальнай навуковай тэрміналогіяй, якая здольная абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага інфармацыйнага грамадства).

5. Наяўнасць лінгвістычнага забеспячэння (высокі ўзровень навуковага апісання сістэмы беларускай мовы і наяўнасць факталагічнай базы для забеспячэння патрэб сучаснай беларускамоўнай практыкі і адукацыйнага працэсу).

6. Змена сацыяльнай базы беларускай мовы (перамяшчэнне цэнтра пашырэння беларускай мовы з сельскай мясцовасці ў гарадское асяроддзе інтэлектуальнай эліты садзейнічае фарміраванню яе прэстыжнасці і элітарнасці).

Разам з тым сітуацыя блізкароднаснага дзяржаўнага двухмоўя, а таксама асаблівасці гістарычнага развіцця беларускай мовы актуалізуюць і дэструктыўныя фактары, якія стрымліваць яе выкарыстанне ў тых сферах ужытку, у якіх яна павінна выкарыстоўвацца як дзяржаўная мова краіны і мова тытульнай нацыі. Да такіх фактараў у першую чаргу адносяцца:

- 1) сітуацыя дзяржаўнага двухмоўя;
- 2) характар дзяржаўнага двухмоўя;
- 3) недастатковая беларускамоўная кампетэнцыя беларускага грамадства;
- 4) адсутнасць пераважна беларускамоўных анклаваў;
- 5) моўны нігілізм і дэструктыўны патрыятызм;
- 6) перавага нятытульнай мовы ў важнейшых сферах камунікацыі;

- 7) стэрэатыпы моўных паводзін і нежаданне іх мяняць;
- 8) ігараванне моўнага заканадаўства;
- 9) недастатковая прававая кампетэнцыя грамадства;
- 10) дыспрапорцыя суадносін колькасці тытульнай нацыі ў складзе насельніцтва і колькасці носьбітаў тытульнай роднай мовы;
- 11) рэальная перавага мовы нятытульнай нацыі ў афіцыйных сферах зносін.

Шляхі гарманізацыі моўнай сферы Рэспублікі Беларусь

Для гарманізацыі моўнай сферы жыцця сучаснага беларускага грамадства, забеспячэння сутнасці і прынцыпаў дзяржаўнага двухмоўя і пашырэння дзяржаўнай беларускай мовы ў асноўныя сферы камунікацыі сёння існуюць неабходныя прававыя і лінгвістычныя ўмовы. Таму актуальнасць набываюць у першую чаргу практычныя крокі па выкананні існуючага моўнага заканадаўства, пашырэнні інфармацыйнага беларускамоўнага поля і беларускамоўнай кампетэнцыі грамадства. Важнейшымі і надзённымі з'яўляюцца наступныя.

1. Прывядзенне моўнага заканадаўства ў строгую адпаведнасць з прынцыпамі дзяржаўнага двухмоўя і ўнясенне змен у Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь» (неабходна замена выказаў «на беларускай або рускай мовах» і «на беларускай і (або) рускай мовах» на «на беларускай і рускай мовах»).

2. Падрыхтоўка, абмеркаванне і прыняцце законаў Рэспублікі Беларусь, указаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, пастановаў Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь і іншых заканадаўчых актаў на абедзвюх (беларускай і рускай) дзяржаўных мовах і наданне ім аднолькавай законнай сілы.

3. Забеспячэнне карыстальнікаў (грамадзян Рэспублікі Беларусь) поўным камплектам любых бланкаў і форм афіцыйных дакументаў на абедзвюх (беларускай і рускай) дзяржаўных мовах.

4. Забеспячэнне абавязковай наяўнасці неабходнай для пакупніка ці карыстальніка інфармацыі на харчовых і прамысловых таварах, лекавых прэпаратах і г.д., што распаўсюджваюцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, на дзяржаўных беларускай і рускай мовах.

5. Авалоданне ў працэсе атрымання вышэйшай адукацыі неабходнай беларускамоўнай кампетэнцыяй спецыялістамі па ўсіх адукацыйных напрамках, у першую чаргу педагагічнымі кадрамі і работнікамі сферы культуры. Гэта забяспечыць рэальную магчымасць грамадзяніну ў адпаведнасці з Канстытуцыяй выбіраць мову зносін, а службовым асобам рэальна забяспечыць гэтак права кожнаму грамадзяніну.

6. Увядзенне абавязковай ацэнкі ўзроўню ведаў абедзвюх дзяржаўных беларускай і рускай моў пры заканчэнні сярэдніх агульнаадукацыйных устаноў і пры паступленні ва ўстановы вышэйшай адукацыі краіны.

Ажыццяўленне гэтых мер дазволіць:

а) забяспечыць выкананне прынцыпаў дзяржаўнага двухмоўя ў нашай краіне;

- б) рэалізаваць на практыцы права грамадзян на атрыманне інфармацыі на любой дзяржаўнай мове;
- в) ажыццявіць магчымасць атрымання адукацыі на любой дзяржаўнай мове;
- г) павысіць беларускамоўную кампетэнцыю беларускага грамадства;
- д) забяпечыць псіхалагічны камфорт грамадзяніна ў двухмоўным грамадстве;
- е) гарманізаваць моўную сферу жыцця беларускага соцыуму;
- ж) сфарміраваць пачуццё нацыянальнай годнасці асобы і нацыі;
- з) умацаваць прэстыж Рэспублікі Беларусь як прававой дэмакратычнай дзяржавы, якая паважае свае нацыянальныя каштоўнасці і інтэгруецца ў сусветную супольнасць, захоўваючы сваю нацыянальна-этнічную адметнасць.

ЛІТАРАТУРА

1. *Лукашанец, А. А.* Беларуская мова ў XXI стагоддзі: ад Я. Ф. Карскага да нашых дзён / А. А. Лукашанец // Славянскі мир і нацыянальная рэчывая культура в современной коммуникации : сб. науч. тр. / ГрГУ ; редкол.: М. И Конюшкевич (гл. ред.) [и др.]. – Гродно, 2018. – С. 26–30.
2. *Юхо, І. А.* Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 / І. А. Юхо // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск, 2002. – Т. 15. – 552 с.
3. *Трофимович, Т. Г.* Деловая письменность как факт истории русско-белорусских гуманитарных контактов / Т. Г. Трофимович // Славянские народы и их культуры: традиция и современность. – Гомель, 2013. – С. 227–230.
4. *Жураўскі, А. І.* Гісторыя беларускага мовазнаўства / А. І. Жураўскі, М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова : энцыкл. / Беларус. Энцыкл. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 141–156.
5. *Карский, Е. Ф.* Язык белорусского народа : в 3 т. / Е. Ф. Карский ; коммент. В. Н. Курцовой. – Минск : БелЭн, 2006. – Т. 2, кн. 2. – 512 с.
6. Беларуская мова : энцыкл. / Беларус. Энцыкл. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
7. Русско-белорусский политехнический словарь : в 2 т. / НАН Беларуси, Ин-т языкознания ; ред. И. Л. Бурак [и др.]. – Минск : Беларус. навука, 1997–1998. – 2 т.
8. Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / М. В. Бірыла, [і інш.] ; пад рэд.: М. В. Бірылы, Г. У. Арашонкавай. – Мінск : Ураджай, 1994. – 560 с.
9. Русско-белорусский терминологический словарь по порошковой металлургии / сост. А. Ф. Ильющенко [и др.] ; под общ. ред. П. А. Витязя. – Минск : Беларус. навука, 2012. – 341 с.
10. Агульнавоінскія статуты Узброеных сіл Рэспублікі Беларусь. – Мінск, 2010.